

MUQIMIYNING «TANOBCHILAR» SATIRASI: IJTIMOIIY ADOLATSIZLIKKA HAJVIY NIGOH.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

“Moliya” fakulteti talabasi

Gulmurodova Marjona Olimjon qizi

Ilmiy rahbar: Muxitdinova Muxlisa Sadriddinovna

ANNOTATSIYA.

Ushbu maqolada Muhammad Aminxo'ja Muqimiyning «Tanobchilar» satirasini ijtimoiy adolatsizlik muammosi nuqtayi nazaridan tahlil etishga bag'ishlangan. Asarda XIX asr Turkistonida yerga soliq o'lchash — tanob tizimi bilan bog'liq adolatsizliklar, amaldorlar o'zboshimchaligi va oddiy dehqon-fuqaroning huquqsizligi hajviy tarzda tasvirlangan. Maqolada Muqimiyning satirik usullari, tilning ifodalilik vositalari va asarning o'zbek ijtimoiy-adabiy tafakkurida tutgan o'rni ochib beriladi. Satiraning ijtimoiy tanqid sifatidagi kuchi va hozirgi zamon adabiyotshunosligi uchun ahamiyati belgilanadi.

Kalit so'zlar: Muqimiy, «Tanobchilar», satira, tanob tizimi, ijtimoiy adolatsizlik, hajv, o'zbek adabiyoti, XIX asr, mustamlakachilik, amaldor obrazi.

KIRISH.

O'zbek klassik adabiyotining beqiyos namoyandasi Muhammad Aminxo'ja Muqimiy (1850–1903) o'z ijodi bilan nafaqat she'riyat olamini boyitdi, balki o'sha davr o'zbek jamiyatining ijtimoiy dardlarini, sinfiy ziddiyatlarini va inson qadr-

qimmatiga bo'lgan tahdidlarni badiiy so'z orqali fosh etdi. Uning satiralari — oddiy she'riy o'yin emas, balki davr haqiqatining tirik hujjati, xalq og'riqlarining badiiy ifodasi edi. «Tanobchilar» asari Muqimiy ijodining eng keskin va ta'sirchan satirik namunalaridan biri sifatida o'zbek adabiyotshunosligi tarixida munosib o'rin egallaydi. Yer o'lchash — tanob — amaldorlariga bag'ishlangan bu satira XIX asrda Turkistonda keng tarqalgan iqtisodiy zulm va ma'muriy o'zboshimchalikning konkret ko'rinishini tasvirlab beradi. Asar yozilgan davr — rus mustamlakachiligi yillaridagi Farg'ona vodiysi — ijtimoiy hayotning o'ta keskinlashgan lahzalarini o'zida mujassam etadi.

Tarixiy-ijtimoiy kontekst: tanob tizimi va uning ijtimoiy oqibatlari.

«Tanobchilar» satirasini to'g'ri anglash uchun avvalo asarning yuzaga kelgan tarixiy muhitini tushunish zarur. «Tanob» — o'rta asrlardan beri O'rta Osiyoda qo'llanilib kelingan yer o'lchov birligi bo'lib, u soliq bazasini aniqlash maqsadida yer maydonlarini o'lchash amaliyoti bilan bevosita bog'liq edi. Tanob o'lchash ishi «tanobchilar» deb ataladigan maxsus amaldorlar tomonidan amalga oshirilgan. Rus mustamlakachiligi davrida bu tizim yanada murakkablashdi va yangi iqtisodiy manfaatlar bilan to'lishdi. Yer o'lchash natijalari soliq miqdorini belgilardi, shuning uchun tanobchilarning hisobotlari bevosita dehqon oilasining moddiy ahvoriga ta'sir qilardi. Aynan mana shu holatda suiiste'mol uchun katta maydon ochilib qoldi: yer ko'p ko'rsatilsa — soliq ortadi, kam ko'rsatilsa — amaldor cho'ntagiga tushadi. Tarixiy manbalarga ko'ra, tanobchilik amaliyotida poraxo'rlik, adolatsiz o'lchash, xolisona hisob-kitob o'rniga shaxsiy manfaatni ko'zlab ish tutish keng tarqalgan edi. Dehqonlar bu tizim oldida amalda ojiz edilar: rasmiy shikoyat yo'li uzoq va noaniq, amaldor esa mahalliy kuch muvozanatida ustun turardi. Muqimiy xuddi mana shu voqelikni hajviy ko'zgu orqali ko'rsatdi.

«Tanobchilar» satirasi: tuzilish va asosiy g'oya.

«Tanobchilar» she'riy satira bo'lib, Muqimiyning o'ziga xos lirik-hajviy uslubida yaratilgan. Asar bir necha tematik qismdan iborat: tanobchilarning tasvirlanishi, ularning ish uslubi va xalqqa munosabati, kambag'al dehqonning ahvoli va shoirning umumlashtiruvchi baholari. Bu kompozitsion tuzilish asarga mantiqiy yaxlitlik bag'ishlaydi. She'rning tili ikki qatlamlidir: rasmiy, amaldorona nutq bilan xalq tilining jonli ifodasi bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi. Tanobchilar o'z harakatlarini qonuniy va zaruriy deb ko'rsatmoqchi bo'ladilar, ammo ularning so'zlari ostida yashiringan haqiqat — shaxsiy boylanish istagi — ko'zga tashlanib turadi. Aynan shu ziddiyat asarning asosiy satirik kuchini tashkil etadi.

Asarning markaziy g'oyasi quyidagicha ifodalanishi mumkin: davlat tizimida ishlaydigan amaldorlar o'z vazifasini xalqqa xizmat emas, balki xalq hisobiga boyish vositasiga aylantirgan. Bu g'oya universal bo'lsa-da, Muqimiy uni konkret — tanob o'lchash amaliyoti misolida ko'rsatadi, bu esa tanqidni jonli va ta'sirchan qiladi. Asarda bir necha muhim muammo ko'tariladi: mansabdorlik mas'uliyatining yo'qligi, qonun va amaliyot o'rtasidagi tafovut, kambag'allarning huquqsizligi, boylar va amaldorlar o'rtasidagi yashirin bitimlar, hamda shaxsiy manfaatning jamoat manfaatidan ustun kelishi. Bu muammolar o'zaro bog'liq holda taqdim etiladi va umumiy ijtimoiy kasallikning alomatlari sifatida ko'rinadi.

Ijtimoiy adolatsizlikning badiiy talqini.

Tanobchilar obrazi Muqimiy qo'lida murakkab va ko'p qirrali gavdalanadi. Ular — davlat tomonidan vakolat berilgan, rasmiy maqomga ega odamlar. Biroq bu rasmiy maqom ularda mas'uliyat hissini uyg'otish o'rniga, aksincha, o'zboshimchalik uchun himoya qalqoniga aylanadi. Asar shuni ko'rsatadiki, tizim o'zi tomonidan vakolatga ega bo'lgan odamlarni nazorat qila olmaydi — va bu nazorat yo'qligi ijtimoiy adolatsizlikning asosiy manbaiga aylanadi. Muqimiy tanobchining ichki psixologiyasini ham ko'rsatishga harakat qiladi: u o'z harakatlarini vijdotsizlik deb

hisoblamaydi, chunki tizim unga bunday imkoniyat berib qo'ygan. Bu — eng xavfli adolatsizlik turi: o'zini haq deb biladigan zolim. Shoirning satirik nigohida bu holatning fojiviy-kulgili mohiyati ko'zga yaqqol tashlanadi.

Dehqon obrazi: chidamlilik va ojizlik.

Asardagi dehqon — zulm ostidagi oddiy inson arximetri. U mehnatkash, sabrtoqatli, ammo butunlay himoyasiz. Tanobchilar oldida u na qonuniy huquqlaridan, na ijtimoiy aloqalaridan foydalana oladi. Uning birdan-bir «qurol»i — sabr va tilak: balki amaldorning ko'ngli bo'lsa, balki bu safar adolatli o'lchasa...

Dehqon obrazi orqali Muqimiy o'sha davr o'zbek qishloq aholisining tipik qiyofasini yaratadi. Bu obraz shaxs sifatida emas, balki ijtimoiy holat sifatida muhimroqdir: u mustamlaka davridagi oddiy fuqaroning davlat apparati oldidagi ojizligini simvallashtiradi. Shu bilan birga, u passiv emas — u kurashadi, faqat uning kurashi so'z va shikoyat shaklida, kuch bilan emas.

Pora va savdolashuv: iqtisodiy adolatsizlikning yuragi.

Asarning eng dramatik lahzasi — tanobchi bilan dehqon o'rtasidagi yashirin «kelishuv» sahnasi. Bu erda pora berish-olish munosabati ochiq tasvirlanmaydi, lekin ishoralar, yarim so'zlar va vaziyat dinamikasi orqali aniq ko'rinadi. Muqimiy bu usul bilan o'quvchini ham kuldiradi, ham fikrlantiradi: axir rasmiylashtirilmagan «narx» ro'yxati mavjud, hamma biladi, hamma qo'llaydi, lekin hech kim tan olmaydi. Bu savdolashuv iqtisodiy adolatsizlikning yuragiga tushadi: yer maydoni rasmiy o'lchovga emas, balki to'langan poraga qarab belgilanadi. Demak, soliq adolatli emas — u pulga sotib olinadi. Bu tizimda kambag'al dehqon har doim yutqazadi: u pora bera olmaydi, shuning uchun uning yeri ko'p ko'rsatiladi, ya'ni solig'i ortadi.

Guruhiy mas'uliyatsizlik: tizimli muammo sifatida.

Muhim bir jihat shundaki, Muqimiy «Tanobchilar»da bir kishini emas, balki butun bir guruhni — tanobchilarni — tasvirlaydi. Bu ataylab qilingan tanlov: ijtimoiy adolatsizlik individual axloqsizlikdan emas, balki tizimli muammodan kelib chiqadi. Bir tanobchi o'rinbosar topsa ham, tizim o'zgarmaydi, chunki muammo shaxsda emas, tizimning o'zida. Bu — Muqimiy satirasining eng chuqur ijtimoiy-falsafiy xulosasi. Shoir faqat individual amaldorni tanqid qilmaydi — u iqtisodiy va ma'muriy tuzumning o'zida yotgan kamchilikni ko'rsatadi. Shu nuqtada uning satirasi oddiy hajvdan yuqoriga ko'tariladi va ijtimoiy diagnoz darajasiga yetadi.

Muqimiyning hajviy mahorati: ifoda vositalari tahlili.

Muqimiy asarida ironiya asosiy qurol bo'lib xizmat qiladi. Tanobchilarning o'zlari haqidagi maqtanchoq so'zlari, ularning «xalq uchun» ishlayotganlik da'volari — bularning barchasi haqiqat bilan shunday qarama-qarshidir-ki, o'quvchi bu ziddiyatni darhol his qiladi. Shu his — kulgu va nafrat aralashmasi — Muqimiy ironiyasining mohiyatini tashkil etadi. Kinoya esa asarda nozikroq ishlatiladi. So'zning to'g'ri va ko'chma ma'nosi o'rtasidagi o'yin, vaziyatning ikki xil talqini — Muqimiy bulardan mohirona foydalanib, matnning ostki qatlamiga kuchli tanqidiy zarbani joylashtiradi. Bu zarbani to'liq his etish uchun o'quvchi davr kontekstini bilishi lozim — bu esa asarning o'quvchiga qo'yadigan intellektual talabini ko'rsatadi.

Bo'rttirishning badiiy vazifasi.

Klassik satiraning ajralmas vositasi — bo'rttirish (giperbolizatsiya) — «Tanobchilar»da ham keng qo'llaniladi. Tanobchilarning ochko'zligi, ularning boylanish intilishi, hisob-kitobdagi aldash — bularning barchasi real hayotdan olingan, ammo badiiy jihatdan kuchaytirilgan. Bu kuchaytirish voqelikni buzib ko'rsatmaydi — balki uning mohiyatini yanada yaqqolroq namoyon etadi. Bo'rttirishning yana bir vazifasi — kulgi uyg'otish. Muqimiy tanqidini qovushtirmagan, quruq va didaktik yo'lda emas, balki tomoshabinni/o'quvchini

kuldirish orqali amalga oshiradi. Kulgi esa ongsizcha qabul qilinadi — va shu yo'l bilan tanqidiy fikr ham ongsizcha singadi.

Muqimiy tilining eng katta kuchi uning xalqchilligida. «Tanobchilar»da shoir kitobiy va xalq tilini mohirona qo'shib ishlatadi. Tanobchilar gapi — biroz rasmiy, o'zini ulug' tutuvchi. Dehqon tili — sodda, jonli, ammo haqiqatga to'la. Bu ikki nutq uslubining ziddiyati o'zi ham satirik vosita bo'lib xizmat qiladi. Maqollar, idiomalar, xalq ifodalari asarga milliy xarakter beradi. Muqimiy o'z tanqidini xalqning o'z tili bilan ifodalaydi — bu esa asarning maqsadli auditoriyasiga — xalqning o'ziga — bevosita yetib borishini ta'minlaydi. Satira tushunilmasa — ta'sir qilmaydi. Muqimiy esa ta'sir qilish san'atini mukammal egallagan edi. Muqimiy «Tanobchilar»da individual portret emas, balki ijtimoiy tip yaratadi. Tanobchi — bu konkret bir kishi emas, balki mansab egasi bo'lgan o'zboshimcha amaldorning umumlashgan obrazi. Bu tipik obraz yaratish usuli klassik satira va realizmning umumiy xususiyatidir — u bir hodisani emas, balki hodisalar qonuniyatini ko'rsatadi. Shu nuqtada Muqimiy o'zini nafaqat hajvchi, balki ijtimoiy psixolog sifatida ham ko'rsatadi. U tanobchining xatti-harakatlarini emas, balki uning ichki motivatsiyasini, o'zini oqlash mantiqini, vijdonsizligining «mantiqiy» asoslarini ko'rsatadi. Bu chuqurlik Muqimiy satirasini oddiy hajviy she'rdan ajratib turadi.

«TANOBCHILAR» ADABIY AN'ANA KONTEKSTIDA.

Muqimiy o'zbek satirik adabiyoti an'anasining davomchisi va yangilovchisi sifatida namoyon bo'ladi. Uning «Tanobchilar»i Sharq klassiklaridan — Hofiz, Sa'diy, Navoiy — ilhomlangan bo'lsa-da, mazmunan tubdan yangi: ijtimoiy-siyosiy tanqid bu asarda oldingi davrga nisbatan ancha ochiq va keskin ifodalangan. O'sha davr o'zbek adabiyotida Furqat, Zavqiy kabi shoirlar ham ijtimoiy muammolarga to'xtalgan. Ammo Muqimiyni ulardan ajratib turadigan narsa — uning satirik nigohining keskinligi va maqsadlilik darajasi. «Tanobchilar» — bu faqat shikoyat emas, balki aniq bir ijtimoiy institutga — tanob tizimiga va uni boshqaruvchi

amaldorlarga yo'naltirilgan o'tkir hujum. G'arb adabiyotidagi satirik an'ana — Swift, Molyerdan tortib Saltikov-Shchedringa qadar — bilan qiyoslash ham qiziqarli natijalar beradi. Muqimiy «Tanobchilar»i o'z zamon va milliy kontekstida G'arb satirasining eng yaxshi namunalari bilan barobar turishi mumkin bo'lgan asardir. Bu o'xshashlik tasodifiy emas: buyuk satira universal inson tajribasiga — adolat va adolatsizlik muammosiga — murojaat qiladi.

Asarning bugungi dolzarbligi va adabiyotshunoslik uchun ahamiyati.

«Tanobchilar» yozilganiga bir asrdan oshdi. Lekin bu asardagi muammolar — mansabdor o'zboshimchaligi, pora, huquqsizlik, davlat apparatining oddiy fuqarodan uzoqlashuvi — bugun ham aktualdir. Muqimiy ko'targan savollarga hali to'liq javob topilgani yo'q. Bu esa asarni faqat tarixiy yodgorlik emas, balki tirik ijtimoiy matn sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan «Tanobchilar»ni yanada chuqurroq o'rganish — qo'lyozma manbalarini tahlil qilish, asarning paydo bo'lish sharoitlarini aniqlashtirish, uning boshqa satiralar bilan munosabatini o'rganish — muhim ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Muqimiy merosi hali to'liq tadqiq etilmagan: uning ijodida ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga oid poetika alohida monografik tadqiqotni talab etadi. Zamonaviy o'zbek adabiyoti va ijtimoiy tafakkuri uchun Muqimiy tajribasi ham metodologik jihatdan foydalidir: satira — bu nafaqat kulgili mashq, balki jamiyatni o'ziga ko'zgu tutish san'ati. Bu san'atni bugungi kunda ham rivojlantirish — adabiyotning ijtimoiy vazifasini bajarishning bir yo'lidir.

XULOSA.

Muhammad Aminxo'ja Muqimiyning «Tanobchilar» satirasi — o'zbek klassik adabiyotining ijtimoiy adolatsizlikka qarshi eng keskin va qimmatli badiiy munosabatlaridan biridir. Asar XIX asr Turkistonidagi tanob tizimi va uni amalga oshiruvchi amaldorlar faoliyatini hajviy ko'zgu orqali ko'rsatib, chuqur ijtimoiy va axloqiy savollar ko'taradi. Muqimiy bu asarida bir necha muammoni bir vaqtda hal

etadi: u mansabdorlik axloqsizligini, tizimli adolatsizlikni va oddiy fuqaroning huquqsizligini — bularning barchasini birgalikda, bir-biriga bog'liq holda — tasvirlaydi. Hajviy usullar — ironiya, kinoya, bo'rttirish, xalq tili — tanqidni kuchli, ta'sirchan va ommabop qiladi. Asarning eng katta badiiy-falsafiy xizmati shundaki, u ijtimoiy adolatsizlikni shaxsiy axloqsizlik emas, balki tizimli muammo sifatida taqdim etadi. Bu — o'sha davr o'zbek adabiyoti uchun nisbatan yangi va ilg'or yondashuv edi. Aynan shu jihat «Tanobchilar»ni o'zbek ijtimoiy tafakkuri tarixida muhim o'rin egallashga loyiq qiladi. Xulosa qilib aytganda, Muqimiy «Tanobchilar» orqali shunchaki kuldirmadi — u xalqni o'ylatdi, hushyorlikka chaqirdi va adolat degan tushunchani qayta his ettirishga undadi. Bu esa buyuk adabiyotning eng asosiy vazifasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Muqimiy. Asarlar. To'rt tomlik. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1978.
2. Muqimiy. Tanlangan asarlar. — Toshkent: O'zbekiston, 2000.
3. Sharafiddinov O. Muqimiy. Hayoti va ijodi. — Toshkent: Fan, 1974.
4. Karimov N. XIX asr o'zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O'qituvchi, 1999.
5. Nazarov B. O'zbek satirik she'riyati tarixi. — Toshkent: Fan, 1985.
6. Yo'ldoshev Q. Badiiy tahlil asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2007.
7. Qosimov B. Milliy uyg'onish: tarix, mafkura, adabiyot. — Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
8. Mirzayev H. O'zbek adabiyotida satira va yumor. — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1989.
9. Fattoyev S. Muqimiy she'riyatining poetikasi. — Toshkent: Fan, 1996.
10. Qodirov A. O'zbek adabiyotida ijtimoiy tanqid an'analari. — Toshkent: O'zbekiston, 2005.